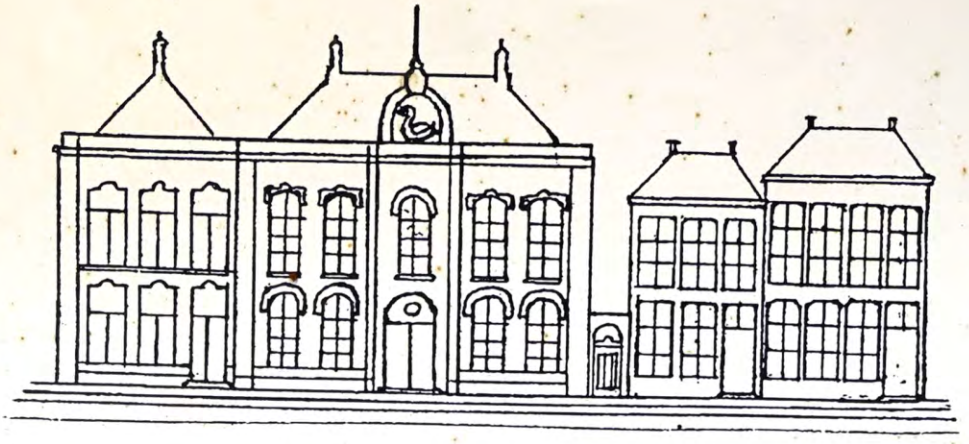

HET BULLETIN

van de Stichting Vrienden Lutherse Kerk Groningen

Redactioneel

Dit is het eerste nummer van het Bulletin van de Stichting Vrienden Lutherse Kerk Groningen. Nu de restauratie is begonnen zullen wij u twee keer per jaar op de hoogte stellen van de vorderingen ervan. In dit eerste nummer geeft prof. G.J. van den Berg, voorzitter van de SVLKG en coördinator van de restauratie van het lutherse gebouwencomplex, een toelichting op de eerste fase van de restauratie. Ir. E. Haag, de architect die verantwoordelijk is voor de restauratie, legt het plan van aanpak uit. Dr. K. van der Ploeg beschrijft de architectonische achtergronden van de Lutherzaal. K. van der Ploeg is werkzaam bij de studierichting Kunst en Kunstbeleid aan de Rijksuniversiteit te Groningen. Hij publiceert over middeleeuwse architectuur, de architectuur van de negentiende en twintigste eeuw en over moderne kunst.

Colofon

Redactie:
Ada van Deijk
Herman Maring
Victor Schmidt

Uitgave van SVLKG
Postbus 1511
9701 BM Groningen
Postgiro 2808331

Druk: Riemersma

De uitgave van dit eerste nummer is mogelijk gemaakt door Jurriëns Noord, Groningen

Een abonnement wordt verkregen door donateur te worden voor tenminste *f* 25,00

Los nummer: *f* 3,00

c 1994 SVLKG

Afbeelding omslag: Zaal bij de lutherse kerk, Groningen, 1925 (Uit: Bouwbedrijf 4 (1927), 106

DE KERKRESTAURATIE IS GESTART

prof. G.J. van den Berg

Er is lang naar de kerkrestauratie uitgezien. Bij de voorbereiding kwam dan ook heel wat kijken. Maar nu is de eerste fase van het omvangrijke project eindelijk begonnen. Het streven is er op gericht, dat die fase eind november 1993 zal zijn uitgevoerd. Aannemer Jurriëns-Noord heeft de planning van de werkzaamheden daarop afgestemd.
Wat houdt deze eerste fase in? Om precies te zijn drie dingen: ten eerste het toegankelijk maken van het gehele gebouwencomplex voor rolstoelen. Dat is een eis van deze tijd. De vloer van de kerkzaal ligt 40 cm boven het straatniveau. Dit hoogteverschil kan bij de huidige hoofdingang aan de Haddingestraat niet worden overbrugd.
Ten tweede moet het achterstallig onderhoud aan de Lutherzaal worden verholpen, zowel uitwendig als inwendig.
Ten derde zijn de sanitaire voorzieningen die achter de kerkzaal gelegen zijn uit de tijd en onvolledig. Zij worden vervangen door een nieuwe aanbouw op het niveau van de kerkvloer en worden uitgebreid met een invalidentoilet, een kitchenette, een ruimte voor CV-ketels en een bergruimte.
Het toegankelijk maken van het gebouw voor rolstoelbegeleiders en de modernisering van de sanitaire voorzieningen zijn het meest ingrijpend. Zij vereisen nieuwbouw. Ten behoeve van rolstoelgebruik wordt een entreehal van bescheiden omvang en in transparante uitvoering gebouwd tegen de noordmuur van de kerk, aan het westelijk einde van het toegangspad naar de Lutherzaal, juist voor de noordelijke kerkdeur. De vloer van de hal komt gelijk te liggen met de kerkvloer. Om die hal te betreden worden ervóór - dus erbuiten - een plateau en een daarheen voerende oprit gemaakt volgens de daarvoor geldende voorschriften. De vloer van de gang achter de kerk naar de toiletten komt eveneens 40 cm hoger te liggen. En binnen de Lutherzaal, die op straatniveau ligt, komt een afrit voor rolstoelen. De nooduitgang naar de Folkingestraat, achter in de Lutherzaal, blijft bestaan. Ook de nieuwe sanitaire aanbouw krijgt weer een nooduitgang naar de Folkingestraat, voorzien van een afrit voor rolstoelen.
Deze ingrepen betreffen dus noodzakelijke verbeteringen van het gebouwencomplex, nodig om dat complex in de naaste en verdere toekomst rendabel

te kunnen exploiteren en te behouden: een 'cost' die voor de 'baet' uitgaat en waar direct profijt van getrokken zal worden.
Het herstel van de Lutherzaal is een ander verhaal. Deze behoeft dringend groot onderhoud, allereerst in bouwkundig opzicht. Het dak moet nodig onder handen worden genomen. Alle electriciteitsvoorzieningen moeten worden vernieuwd en de verwarming en isolatie vragen om vervanging. Daarnaast is binnen en buiten een grondige schilderbeurt nodig. Bij dat alles zal de stijl van de Amsterdamse School, waarin de Lutherzaal in de jaren twintig van deze eeuw werd gebouwd en ingericht, volledig intact blijven. Dat geldt ook voor het meubilair.
Het is eigen aan een schuilkerk dat er niet op opvallende wijze aandacht aan de restauratie wordt besteed. De eerste fase van het restauratieproject speelt zich geheel binnen het bouwblok tussen de Haddingestraat en de Folkingestraat af. Alleen een simpel bord met het bericht dat er wat gaande is kan de voorbijganger opmerkzaam maken.

De eerste fase kost tijd en geld. Als die fase achter de rug is, is er bereikt, dat de Lutherse Gemeente haar activiteiten tijdens de tweede fase - waarin de kerk en het voorhuis grondig hersteld zullen worden - in de Lutherzaal gaat voortzetten, met gebruikmaking van de gewenste moderne sanitaire voorzieningen. En dat niet alleen. Evenals het geval was gedurende de tientallen jaren die verstreken sinds de Lutherzaal werd gebouwd, zullen derden die zaal kunnen blijven of gaan gebruiken voor daarin passende activiteiten, tegen kostprijs wel te verstaan.

Aanpak van de Lutherzaal

E. Haag

Wie naar de voorbereidingen voor de restauratie van de lutherse kerk in Groningen kijkt, kan daarover eigenlijk al een geschiedenis schrijven. Een geschie-

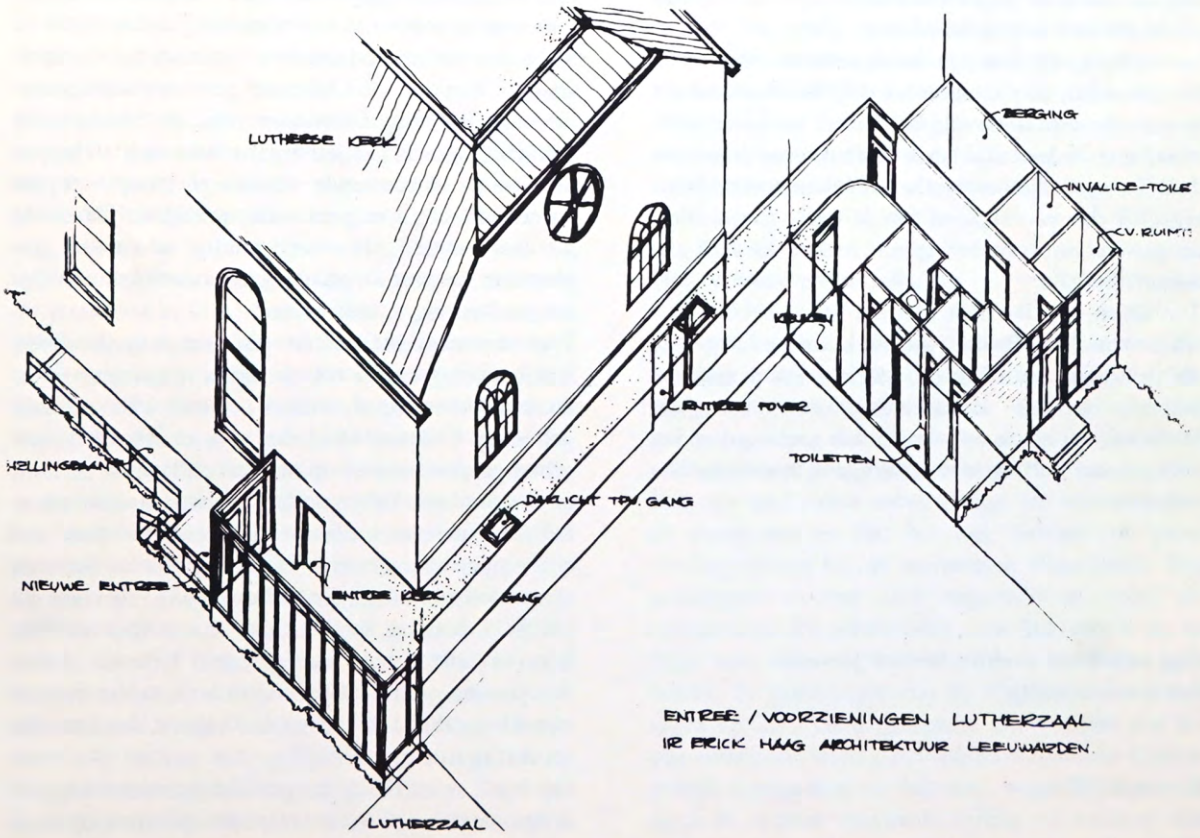

(Afb. 1) Plan van aanpak entree en voorzieningen Lutherzaal (architectenbureau Team 4-Haag, Leeuwarden)

denis dus in de geschiedenis van het al zo bejaarde kerkgebouw. Talloze dikke mappen met correspondentie, schetsen, tekeningen, vergaderverslagen en begrotingen zijn sinds 1989 aangelegd.
Het uitgangspunt voor de restauratie was dat het kerkgebouw behouden moest blijven. Dit betekende kortom een algehele restauratie. Omdat de subsidiegelden op zich lieten wachten - en dat is nog steeds zo - werden er andere wegen gezocht om toch al iets aan de verbetering van het gebouwencomplex te kunnen doen.
Men zou zich kunnen afvragen waarom we voor deze tussenstap hebben gekozen en niet direct op ons einddoel - algehele restauratie - zijn afgestevend. Dat heeft te maken met de praktische betekenis van de nieuwbouw van de entreehal en de sanitaire voorzieningen. Immers, als de Lutherzaal als centrum van activiteiten voor de lutherse kerk moet blijven functioneren en ook exploitabel moet blijven, dan is de noodzaak praktische en keurige faciliteiten te bieden. Hetzelfde geldt voor het gebruik van de kerk als concertruimte. De nieuwbouw van keuken, toiletten en een goede toegangshal zal dan ook het gebruik en de exploitatie in de toekomst moeten garanderen.
Iets anders is de financiële component: de subsidie zoals die wordt uitgekeerd dekt alleen het 'casco' van de kerk zelf. Dat zijn dus de constructies van de fundamenten, de muren en het dak. Dit betekent dat er voor de restauratie van het geheel (inclusief interieur) nog andere middelen moeten worden gevonden. Zo worden de nu reeds beschikbare middelen - eigenlijk dus voorafgaand aan de totale restauratie - aangewend om voorzieningen te maken die toch niet subsidiabel zijn.
Ten slotte - en wellicht niet het minst belangrijk - willen zowel het Bestuur van de Lutherse Gemeente als de andere betrokkenen dolgraag laten zien dat het hier om de realisatie van een plan gaat. Daarnaast zal ook aandacht worden gevestigd op het kerkgebouw zelf en de zo dringend noodzakelijke restauratie.

Een onbekend architectonisch juweel: het 'Lutherzaaltje'

K. van der Ploeg

Wie over de binnenplaats tussen de lutherse kerk en het gasthuis wandelt, ziet daar een op het eerste gezicht nogal onooglijk gebouwtje staan, opgetrokken uit rode baksteen en gedekt met een pannendak. Aan de buitenzijde laat zich niet vermoeden dat het een van de mooiste interieurs in Groningen bevat die zijn uitgevoerd in de stijl van de Amsterdamse School. Bovendien is het vrijwel gaaf bewaard gebleven, ook al is het inmiddels aan een grote onderhoudsbeurt toe. Zoals wel vaker voorkomt, hebben ook hier de beperkte financiële mogelijkheden in het verleden geleid tot het vrijwel volledige behoud van dit interieur. Des te verheugender is het dat een behoedzaam herstel met respect voor de kleurigheid en vormenrijkdom van het gebouw in het restauratieprogramma voor de lutherse kerk is opgenomen.

De voorbereiding van de bouw

In de jaren twintig bestond er een tegenstelling tussen de orthodoxe en de vrijzinnige lutheranen. Ofschoon de meerderheid in die tijd vrijzinnig was, bestond er enige ongerustheid dat dit niet altijd zo zou blijven. Gezien de ervaringen in het verleden zou het van belang zijn om in dat geval over een eigen zaal voor bijeenkomsten te beschikken. Dit was ook de reden dat het initiatief voor de bouw in 1924 van wat bekend kwam te staan als het 'Lutherzaaltje', niet door de kerkeraad genomen werd, maar door de afdeling Groningen van de 'Algemeene Vereeniging van Vrijzinnig Lutherschen'. Hiertoe vormde de al bestaande vrijzinnige groep zich om tot een afdeling van genoemde vereniging. Teneinde de zaal echter geheel zelfstandig te kunnen exploiteren, besloot de afdeling afzonderlijk koninklijke goedkeuring te verwerven.[1]
Toen eenmaal het besluit gevallen was daadwerkelijk over te gaan tot de bouw van een vergaderzaal, moest eerst worden bepaald waar dat zou gebeuren. Daartoe werd een nog onbebouwd stuk grond gekozen achter op het perceel, tussen de kerk en het gasthuis. De grond was eigendom van de kerkelijke gemeente, en hoewel de kerkeraad deze wel wilde overdragen, werd dit tegengehouden door de synodale commissie, die daarover ging: zij vond dat het hele complex in één hand moest blijven. Wel kon in 1925 het naastgelegen lutherse Juffer Margaretha-gasthuis het perceel kopen. Het bestuur van dit gasthuis stelde het vervolgens weer ter beschikking aan de vereniging.
Op 3 juli werd bij de burgerlijke gemeente vergunning aangevraagd voor het doen oprichten op deze plaats van een zaal naar een ontwerp van het Groninger architectenbureau Kazemier en Tonkens.

Volgens de bij deze aanvraag overgelegde tekeningen ging het om een tamelijk traditioneel bouwwerk, waaraan weinig opzienbarends viel op te merken: een rechthoekige bakstenen zaal met een open balkenzoldering. Op de dwarsbalk halverwege het gebint rustte een lichtkap, die weer door glaspanelen in het eigenlijke dak van licht werd voorzien. Verder ontving de zaal licht door vensters aan de voorzijde, waarbij de bovenlichten in kleine ruitjes waren onderverdeeld. Bij het podium aan de korte zijde bij het gasthuis waren zijdeuren voorzien, terwijl een toegangsportaal was gedacht tussen de bestaande kerk en de te bouwen zaal, aansluitend op een gang die de smalle strook grond achter het kerkgebouw opvulde. Deze voerde naar een aan het andere einde te bouwen toiletgedeelte.

Op 10 oktober van datzelfde jaar besluiten Burgemeester en Wethouders echter hun beslissing een maand aan te houden, omdat het plan niet voldoet aan de 'verordening op het Bouwen en het Woningwezen'. Wanneer het gaat om inpandige gebouwen, zoals de vergaderzaal, zou de goothoogte maximaal twee meter mogen zijn om bij de geringe afstand tot de belendende bebouwing deze van voldoende licht- en luchttoetreding te verzekeren.

De architecten hebben de goothoogte echter op 2,63 meter bepaald. Om niet meer in strijd met de verordening te zijn, moet deze naar twee meter worden teruggebracht.

Hierop wordt het plan ingetrokken en laten de architecten de gemeente weten dat het plan zal worden omgewerkt. Blijkens twee ongedateerde tekeningen in het kerkarchief is aan dit ingetrokken plan echter nog een ander voorafgegaan. Hierbij ging het om een bescheidener zaaltje met rijwielstalling achter in de pastorietuin links van de kerk, van waaruit het gebouwtje toegankelijk was door een achter de kerk gelegen gang, die men onder het orgel door kon bereiken. Tevens zou achter de pastorie tegen de kerkmuur aan een overdekt kolenhok worden gebouwd. Kennelijk heeft men dit plan echter in een vroeg stadium verlaten, in elk geval nog voor er van een bouwaanvraag bij de gemeente sprake was.

Het herziene plan is blijkens de dagtekening pas op 27 februari 1925 gereed. Vervolgens kan het bestek worden opgemaakt; dit is 2 april gedateerd. Op 14 mei wordt door B & W de gevraagde bouwvergunning verstrekt. Inmiddels is de bouw gegund aan aannemer R. van Duinen, die heeft ingeschreven voor een bedrag van *f* 6790,-. Het schilders- en loodgieterswerk komt daar nog bovenop. Voor het eerstgenoemde heeft E.J. van der Ley ingeschreven voor *f* 700,-. Over het - bij dit ontwerp omvangrijke - schilderwerk is er op dat moment nog enige onduidelijkheid. De architecten geven echter de verzekering dat het uiteindelijke bedrag, inclusief hun honorarium, maar zonder de meubilering, niet hoger zal zijn dan *f* 9000,-. Uit het verslag van de Groote Kerkeraad over 1924 blijkt dat men inmiddels besloten heeft de bouw door de uitgifte van obligaties te gaan financieren.

Dan gaan de zaken snel. Al op 3 oktober kunnen de architecten aan de gemeente berichten dat de bouw is voltooid, waarna B & W op 23 december 1925 op voordracht van de Directeur van Gemeentewerken officieel vaststellen dat bij de bouw aan alle voorschriften is voldaan. Onduidelijk is of op 3 oktober het schilderwerk al geheel is voltooid en de meubilering aangebracht; in elk geval vindt op 21 oktober de ingebruikneming plaats. Op de ledenvergadering van 20 maart 1925 is er sprake van de aanschaf van honderd stoelen voor *f* 100,- en acht banken voor *f* 240,- terwijl de bouwkosten op ongeveer *f* 8.800,- worden begroot. Uiteindelijk worden er tien banken aangeschaft, vier voor de nissen in de zijmuren, en twee ter plaatsing tegen de korte wanden. De totale kosten, inclusief de meubilering, komen tenslotte uit op de som van *f* 11.350,-. Het aldus ontstane tekort kan gelukkig door middel van een succesvolle fancy-fair nog in datzelfde jaar worden weggewerkt.[2] Tot 1985 is de zaal in het bezit van de Groningse afdeling van de vereniging gebleven. Nadat de landelijke vereniging van vrijzinnig luthersen al was opgeheven, kwam er in dat jaar ook een eind aan de Groningse afdeling. Het gebouw werd toen aan de lutherse kerk overgedragen.

Het ontwerp nader bekeken

Het nieuwe plan wijkt sterk af van het voorstel dat een jaar eerder was ingediend. De locatie en de plattegrond, inclusief het portaal, zijn onveranderd gebleven, maar de tekening van de opstand laat, overeenkomstig het gebouw zoals wij het nu kennen, een heel nieuw ontwerp zien. De bezwaren van de gemeente, zo lijkt het wel, hebben een grote vindingrijkheid bij de architecten losgemaakt. Het ontwerpproces laat zich ongeveer als volgt reconstrueren. De achtermuur, waar het vooral om te doen was, wordt inderdaad tot twee meter teruggebracht, de goothoogte aan de binnenplaats daarentegen op 2,75 meter gebracht. Dit verschil zou tot een esthetisch weinig bevredigend interieur hebben geleid, temeer daar de dakvorst, waarschijnlijk vanwege de vereiste maximale helling ten behoeve van de buurpanden, niet in het midden van het gebouw ligt.

De nieuwe oplossing bestaat hierin dat inwendig al deze onregelmatigheden worden verborgen achter een constructie van paraboolvormige spanten. Deze rusten op naar boven toe uitkragende muurdammen, waardoor de ruimte een sterk sprekende indeling in traveeën krijgt. Het middelste vak van beide langswanden werd van een tegelkachel voorzien. Na enige jaren kwam gasverwarming hiervoor in de plaats. Kennelijk zijn de ontluchtingskanalen bovenin de beide korte wanden tijdens de bouw toegevoegd; ze ontbreken in ieder geval op de tekeningen bij de definitieve bouwaanvraag. De muurdammen zijn opgetrokken uit een bruine verblendsteen. De onderste twee lagen zijn bij wijze van plint uit zwarte baksteen gemetseld. Het idee van de lichtkap, dat wij al in het oudste plan zijn tegengekomen, keert terug, zij het aangepast aan de vloeiende lijnen die het interieur nu heeft gekregen.

Het resultaat van dit alles is een voor het oog geheel symmetrische ruimte in een onregelmatig gevormd exterieur. Het gebruik van uitsluitend bovenlicht dat de gekozen vorm met zich meebracht, was bovendien een goede oplossing voor de ongelijke belichting, die bij een meer traditionele opzet het gevolg zou zijn geweest van de inpandigheid van de zaal. De vraag rijst of de architecten geheel op eigen kracht tot deze verrassende oplossing zijn gekomen, of dat ze door andere gebouwen zijn beïnvloed. Gezien het weinig opvallende ontwerp van een jaar eerder ligt het voor de hand dit laatste aan te nemen, maar waar hebben ze hun inspiratie dan vandaan gehaald? (zie afbeelding op de omslag).

Het ontwerp laat zich gemakkelijk herkennen als een voorbeeld van de architectuur van de Amsterdamse School. Dit was een stroming die zich allereerst in Amsterdam had ontwikkeld tijdens en onmiddellijk na de Eerste Wereldoorlog, maar in de jaren twintig ook elders in Nederland een grote bloei doormaakte. Vooral in steden met een sociaal-democratisch gemeentebestuur sloeg deze bouwtrant aan.[3] Groningen heeft er behalve een aantal markante bouwwerken als de Parklaankerk (1926) van E. Reitsma, het kantoor van Gemeentewerken van S.J. Bouma aan het Zuiderdiep (1928), de Oosterkerk van het architectenbureau Kuiler en Drewes (1929) aan de Rosensteinlaan, ook de Oosterparkwijk aan te danken, die in de jaren twintig en dertig tot stand is gekomen.[4]

De Amsterdamse School wordt gekenmerkt door een expressief gebruik van baksteen, die in verschillende soorten en in uiteenlopende metsel patronen wordt toegepast. Daarbij wordt het reliëf van de gebouwen versterkt door de wanden te laten golven en door gesloten torenachtige accenten toe te passen. Raampartijen worden opgelost in smalle horizontale en verticale stroken, die soms diep inspringen ten opzichte van de wand, dan weer in brede en gecompliceerd vormgegeven houten kozijnen zijn gevat, waarin verder de horizontale roeden opvallen. De daken worden vaak in afzonderlijke vlakken gebroken, waarbij de dakpannen soms vrijwel verticaal worden aangebracht als ging het om een wandbekleding. Deze vormen- en kleurenrijkdom wordt in Groningen goed gedemonstreerd in de door Bouma aan de Heesterpoort gebouwde Simon van Hasseltschool (1926-1928; voorheen Th. Thijssen en D. Bosschool).[5]

De architecten van de Amsterdamse School streefden naar ontwerpen die, zoals dat met een Duits woord wordt aangeduid, een *Gesamtkunstwerk* zouden zijn. Volgens dit romantische ideaal zouden de verschillende takken van kunst - waaronder beeldhouw-, schilder-, siersmeedkunst en het glazeniersvak - moeten samenwerken onder de hoede van de architectuur als moeder van alle kunsten, zoals dat naar men dacht ook bij de kathedraalbouw in de middeleeuwen het geval was geweest. Berlage had met zijn Beurs in Amsterdam rond de eeuwwisseling al zo'n 'totaal-kunstwerk' gerealiseerd. Woningbouwcomplexen werden eveneens als een samenhangend architectonisch geheel ontworpen met accenten op hoeken en doorgangen. Deze elementen zijn ook in de Groningse Oosterparkwijk terug te vinden.

Aan de buitenzijde doet de Lutherzaal in al zijn bescheidenheid in niets aan de Amsterdamse School denken, inwendig echter des te meer. De bakstenen van de muurdammen zijn in het zicht gelaten. Daartussen zijn de wanden in gebroken wit gepleisterd. Donkere banken vullen de zo ontstane nissen over de gehele breedte. In de hoogoprijzende kopwanden is boven een sokkel van schoonmetselwerk, die bij het podium verder omhoog gaat, dezelfde bepleistering aangebracht.

Tussen de gebogen dakspanten, die organisch vergroeid lijken met de wanden waaruit zij oprijzen, zijn glasvlakken aangebracht. In het midden bestaan deze uit matglazen panelen, maar langs de randen zijn ze samengesteld uit stukken gekleurd glas, die met loodstrippen in een strak geometrisch patroon zijn gevat. Ook de op de lijst onder langs het dakbeschot aangebrachte lampjes zijn in kleurig glas-in-lood uitgevoerd. De dakvlakken daarboven zijn versierd met een geometrisch patroon langs de randen, dat in rood en blauw is uitgevoerd. Ook de wandvlakken daaronder hadden, zo blijkt uit een dadelijk na de voltooiing genomen foto, oorspronkelijk een soortgelijke versiering langs de randen, maar die is

bij een latere overpleistering verdwenen (Afb. 1). De glazen kap is de enige lichtbron van de zaal. Oorspronkelijk was ook al het kunstlicht daarachter gemonteerd, zodat de lichtvoorziening 's avonds nauwelijks afweek van die overdag. Niettemin vond men de verlichting al gauw ontoereikend, zodat er bovenin de zaalruimte zelf extra lampen werden gemonteerd, die bij een aanpassing in 1956 nog weer lager werden gehangen.

Mede dankzij het strakke en donkere meubilair is een gave ruimte gecreëerd met een ingehouden feestelijke atmosfeer en waarbij alle elementen op elkaar zijn afgestemd - geheel in de trant van het degelijke burgerlijke interieurontwerp, waarin de Amsterdamse School excelleerde.[6] De lessenaar op het podium bestaat uit twee delen: een tafel en los daarbovenop de eigenlijke lessenaar, beide voorzien van beeldhouwwerk, waarin het lutherse symbool, de zwaan, voorkomt. Uit de archiefstukken valt niet meer te achterhalen wie de maker is geweest, maar het ontwerp kan heel goed door de architecten zijn geleverd. In 1928 werden er kussens aangeschaft voor de tien banken in de nissen langs de wanden. Het tapijt dat tegen het schoonmetselwerk van de podiumwand is bevestigd, naar alle waarschijnlijkheid volgens een ontwerp van architect Kazemier, werd, tezamen met een inmiddels verdwenen loper voor het podium, het jaar daarop geschonken door een lid van de vereniging ter vervanging van een tapijt dat Kazemier tijdelijk in bruikleen had afgestaan. B.G. Kazemier leefde, hoewel formeel geen lid van de vereniging, sterk mee met het wel en wee van de vrijzinnig luthersen. Tot zijn dood (in de jaren zestig) hield hij zich ook bezig met het onderhoud van de zaal. Het ligt daarom voor de hand hem als de hoofdontwerper van het gebouw te beschouwen.

Boven het podium is de zinspreuk van ds. A.C. Schade van Westrum aangebracht: "De waarheid zal u vrijmaken" (afb 2). Deze predikant heeft zich zeer ingespannen voor de totstandkoming van het verenigingsgebouw. Nadat hij in 1929 was overleden, is te zijner nagedachtenis in 1931 een plaquette onthuld naar een ontwerp van de beeldhouwer W.F. Reinders in de wand tegenover het podium.[7]

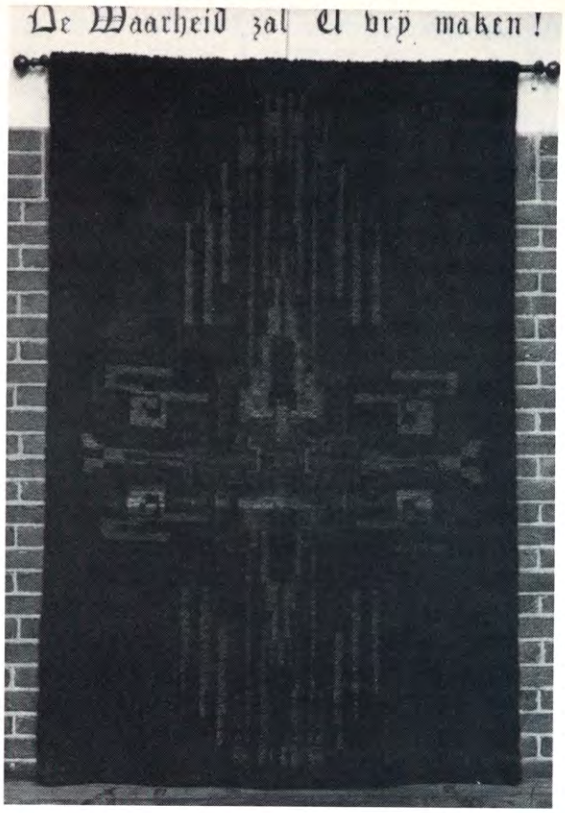

(Afb. 2) Wandtapijt achter podium van het Lutherzaaltje

De herkomst van het ontwerp

Wij hebben weliswaar kunnen vaststellen dat Tonkens en Kazemier zich in hun interieurontwerp de vormentaal van de Amsterdamse School hebben eigen gemaakt, maar de directe bron voor deze verrassende wending in hun architectuur is daarmee nog niet gegeven. In de woonhuizen die zij in dezelfde tijd in de Oranjewijk bouwden, onder meer aan de Koninginnelaan en de Ernst Casimirlaan, is de stijl van de Amsterdamse School nog niet zo openlijk doorgedrongen, al wijzen in het bijzonder de hoekoplossingen al wel in die richting. De keuze voor de parabolische spanten is waarschijnlijk ingegeven door het werk van de Rijksarchitect J. Crouwel, die deze wijze van overspanning in de jaren twintig heeft toegepast in een tweetal postkantoren. Daarbij bediende hij zich van het vocabulaire van de Amsterdamse School. De in 1981 gerestaureerde lokettenhal van het postkantoor aan het Neude in Utrecht (1917-1924) is van dergelijke ruimtes het monumentaalste voorbeeld[8] (afb 3). Tussen de betonnen spanten, die geheel met baksteen zijn omkleed, bevinden zich in geometrische patronen stroken van geslepen glas. Het hierdoor binnenvallende licht verleent een indrukwekkende kleurigheid aan de ruimte, die wordt begrensd door geel getinte bakstenen wanden met daarin zwart glanzend beeldhouwwerk als monumentale accenten.

Deze beschrijving laat zich in veel opzichten transponeren naar het Lutherzaaltje; het lijkt van de

monumentale Utrechtse hal haast een miniatuurweergave, zij het van een wat gedruktere proportie. Nu is het zo dat het Utrechtse postkantoor pas in 1924 gereed was en ook de eerste publikaties erover uit dat jaar dateren.[9] Het is evenwel denkbaar dat Kazemier en Tonkens het in 1923 voltooide postkantoor in Arnhem kenden, waarin Crouwel deze constructie ook al had toegepast. Daar staat tegenover dat dit gebouw veel minder publiciteit kreeg dan het Utrechtse ontwerp. Al in 1918 was naar een ontwerp van Crouwel bij het Hoofdstation in Groningen het pakketpostgebouw opgericht (gesloopt in

(Afb. 3) J. Crouwel, lokettenhal in het postkantoor te Utrecht, 1924 (opname van voor de restauratie van 1981; Centrale fotodienst der Rijksuniversiteit, Groningen).

de jaren tachtig ten behoeve van het nieuwe kantoor voor de hoofddirectie van de PTT). Weliswaar was dit niet voorzien van zo'n constructie, maar de bouw ervan kan wel hebben bijgedragen aan het contact (tussen Kazemier en Tonkens enerzijds en Crouwel anderzijds. Er is overigens een gerede kans dat de drie architecten elkaar al eerder kenden: Crouwel was zelf afkomstig uit een lutherse familie in Groningen.[10] Daarom is het denkbaar dat hij directer bij de bouw van de zaal betrokken is geweest, bijvoorbeeld als adviseur, dan uit de archiefstukken valt op te maken. Voorzover valt na te gaan, is vóór Utrecht slechts één keer eerder de parabool op grote schaal toegepast, en wel in de hal van het postkantoor in Rotterdam. Dit gebouw verrees in de jaren 1915-1926 naar plannen die de toenmalige adjunct-rijksbouwmeester H.Th. Teeuwisse in 1915 gereed had gemaakt.[11] Verder dient te worden bedacht dat Crouwel voor het postkantoor in Utrecht de algehele opzet, inclusief de spanten van de grote hal, uit het al door Teeuwisse gemaakte ontwerp heeft overgenomen, zodat aan laatstgenoemde de eer toekomt deze constructie in Nederland te hebben geïntroduceerd. Het lijkt er echter op dat pas door de ontwerpen van Crouwel andere architecten de paraboolvorm in hun gebouwen zijn gaan opnemen. De grootste invloed zal daarbij zijn uitgegaan van het Utrechtse postkantoor, waaraan immers ook door publikaties in de vakpers ruim aandacht werd gegeven.

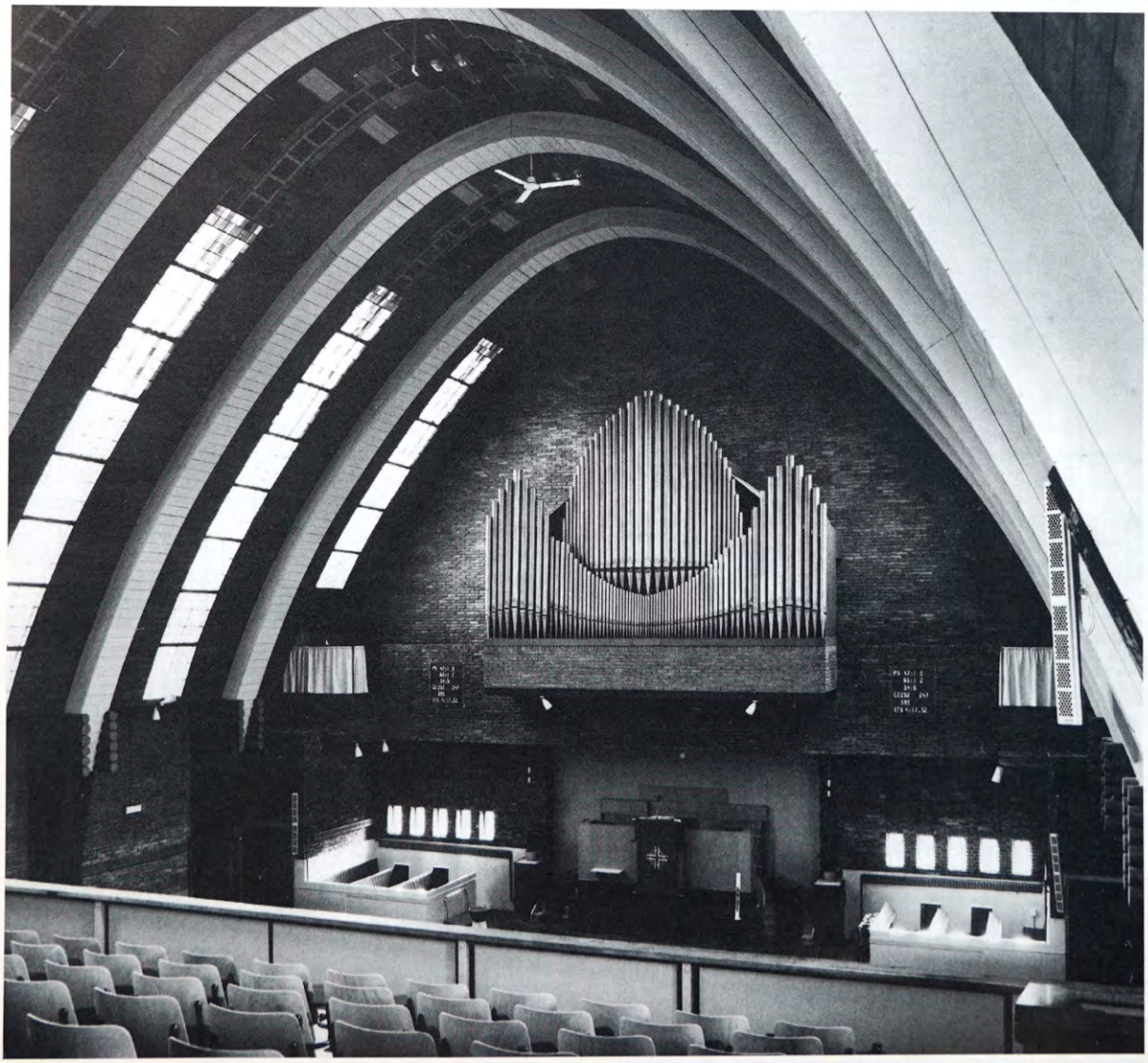

(Afb. 4 E. Reitsma, gereformeerde kerk, Appingedam, 1928 (foto: Jan Hovinga, Zuidlaren)

(Afb. 5)
Poort van het Juffer Margaretha Gasthuis. Achterin: toegang tot het Lutherzaaltje (aanvankelijk gemeentelokaal geheten), 1927

Het heeft er alle schijn van dat deze boogvorm populair werd onder architecten van de Amsterdamse School vanwege de bijna voelbare dynamiek die eruit spreekt. Het onderscheid tussen muur en dak, tussen drager en gedragene, wordt opgeheven in één vloeiende lijn. Zo is dit motief ook door Kazemier en Tonkens in de Lutherzaal toegepast: de hele ruimte is ontworpen vanuit de boogvorm, waarachter de onregelmatigheid van de uitwendige opbouw schuil gaat. In de jaren twintig en dertig zou het paraboolvormige spant zowel in beton als in hout - in dat laatste geval meestal in gelijmde vorm - een ware triomf beleven. Dit valt in het bijzonder op in de kerkbouw van die tijd. Zo vinden wij het bij Reitsma in zijn in 1928 voltooide gereformeerde kerk in Appingedam, (afb. 4) al in 1925 voorafgegaan door soortgelijke, maar dan gemetselde bogen in de gereformeerde kerk van Kollum.[12] Ook Kuiler en Drewes gebruikten parabolen in hun al genoemde Oosterkerk in Groningen.[13]

Ondanks recente publikaties, zoals die over Bouma en Van Linge, valt er over de Groningse architectuur tussen de beide wereldoorlogen nog heel wat uit te zoeken.[14] Zo is er maar weinig bekend over het bureau Kazemier en Tonkens. Ook het archief is spoorloos, zodat wij ons moeten behelpen met gegevens uit het bouwvergunningenarchief en met de weinige vermeldingen in de vaktijdschriften uit die periode. Voorzover op grond van de nu beschikbare gegevens valt na te gaan, is E. van Linge de eerste architect in Groningen geweest die het vormenrepertoire van de Amsterdamse School voluit is gaan toepassen.[15] Kort daarop verschijnen de karakteristieke vormen van deze richting ook in de ontwerpen van het bureau Kazemier en Tonkens, en in die van Reitsma.
Het Lutherzaaltje is van deze belangstelling één van de vroegste voorbeelden. Het kan, zeker nu Reitsma's Parklaankerk in 1989 is gesloopt, bovendien gelden als het gaafste specimen van een interieur in deze stijl in Groningen. De restauratie ervan is daarom niet alleen voor de lutherse gemeente van belang, maar ook voor het behoud van het architectonische erfgoed van de stad. Zelfs meer dan dat: vrijwel volledig bewaarde en kwalitatief hoogstaande inrichtingen volgens de beginselen van de Amsterdamse School zijn in heel Nederland uiterst zeldzaam geworden.

(Afb. 6) De hofjeswoningen van het juffer Margaretha Gasthuis, 1927.

Geraadpleegde archieven

Gemeentearchief Groningen, dossiers bouwvergunningen 1924-1925: Haddingestraat, sectie I, nr. 2659;
Gemeentearchief Groningen, inv.nr. 126, archief van de Evangelisch-Lutherse gemeente: nrs. 1/15, 45/93, 80.

Archief van de 'Algemeene Vereeniging van Vrijzinnig Luthersen' (niet geïnventariseerd; in particulier bezit).

Noten

1. J. Jans, *Grepen uit de geschiedenis van de Evangelisch-Lutherse Gemeente te Groningen*, Groningen 1982, 69-70. Deze gang van zaken verklaart misschien waarom er in het archief van de Evangelisch-Lutherse gemeente zelf maar weinig gegevens over de bouw te vinden zijn. Niettemin bevat het kasboek over 1924 wel uitgavenposten, die ermee in verband staan.

2. De gegevens aangaande de bouw zijn grotendeels ontleend aan Jans, *Grepen*, 69-71. De verschillende bedragen die begroot waren en de uiteindelijke kosten zijn afkomstig uit de archieven van de Lutherse gemeente en de afdeling Groningen van de 'Algemeene Vereeniging van Vrijzinnig Lutherschen'.

3. W. de Wit, *The Amsterdam School. Dutch expressionist architecture 1915-1930*, Cambridge (Mass.) 1993; voor de verspreiding elders in Nederland ook W. de Wit, 'De architectuur der Amsterdamse School', in: cat. Amsterdam,
Stedelijk Museum, *Amsterdamse School 1910-1930*, Amsterdam 1975, 42-70, hier 64-65 e.v.; voor de Oosterparkwijk zie cat. Groningen, Instituut voor Kunstgeschiedenis, *Om de hoek*, Groningen 1973. Vgl. ook A. Venema, 'Eén jubelkreet in steen. Sociaal-economische aspecten van de Amsterdamse School', in: cat. *Amsterdamse School 1910-1930*, 3-14.

4. Zie respectievelijk G. de Jong en K. van der Ploeg, 'Gereformeerde kerken in de provincie Groningen, deel 2', *Groninger kerken* 10 (1993), nr. 3, 90-107, hier 94; H. Hekkema, *S.J. Bouma 1899-1959*, Groningen 1992, 27-35; G. de Jong en K. van der Ploeg, 'Gereformeerde kerken in de provincie Groningen, deel 1', *Groninger kerken* 10 (1993), nr. 2, 50-69, hier 67-68.

5. Hekkema, *Bouma* (zie noot 4), 98-100; vgl. ook H.F. Bruijel-Van der Palm, *Scholen in Groningen. De ontwikkeling van het schoolgebouw voor het lager onderwijs in stad en land 1800-1940* (Stad en Lande historische reeks, 5), Utrecht 1986, 59-63.

6. F. van Burkom, 'Kunstvormgeving in Nederland', in: cat. *Amsterdamse School 1910-1930*, 71-102, hier 71-98; idem, *Michel de Klerk 1884-1923, bouw- en meubelkunstenaar*, Rotterdam 1990.

7. Voor Reinders zie C. Hofsteenge, *De Ploeg 1918-1941. De hoogtijdagen*, Groningen 1993, 210-212.

8. Zie G. Wallis de Vries en H. Vekemans, 'Hoofdpostkantoor en Telefoongebouw - J. Crouwel jr.', in: H.E.M. Berens en D'L. Camp (red.), *Baksteen in Nederland. De taal van het metselwerk*, Den Haag - De Steeg 1991, 121-134.

9. J.P. Mieras, 'Het nieuwe post- en telegraafkantoor te Utrecht', *Bouwkundig Weekblad* 45 (1924), 355-360; vgl. verder J.G. Wattjes, 'Moderne Bouwkunst in Utrecht', *Bouwbedrijf* 2 (1925), 315-332, hier 315-317. Enkele gegevens over de gebouwen van Crouwel werden bereidwillig verstrekt door drs. C.J. van der Peet, Bureau van de Rijksbouwmeester, Den Haag. Dit bureau heeft een boek in voorbereiding over het bouwen door de rijksoverheid.

10. Vriendelijke mededeling van prof. drs. G.J. van den Berg te Groningen.

11. Vgl. *Architectura* (1915), 315; *Bouwkundig Weekblad* (1915), 276; *Bouwkundig Weekblad* (1919), 113-121. De toeschrijving aan ir. G.C. Bremer, zoals soms wordt aangetroffen, is onjuist, blijkens mededeling van drs. G.H.P. Steenmeijer (Bureau van de Rijksbouwmeester, Den Haag), die ook de datering van dit gebouw heeft gepreciseerd.

12. Zie De Jong en Van der Ploeg, 'Gereformeerde kerken in de provincie Groningen, deel 2' (zie noot 4), 93, 96.

13. Elders waren het architecten als B.T. Boeyinga en B.W. Plooy die veelvuldig deze constructie hebben toegepast; vgl. J. Falize, 'De kerkbouw tussen de wereldoorlogen. De Amsterdamse School', in: R. Steensma en C.A. van Swigchem (red.), *Honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw*, Kampen 1986, 75-88.

14. Hekkema, *Bouma* (zie noot 4); C. Ligtenberg, *Evert van Linge architect*, Groningen 1993.

15. Zie Ligtenberg, *Van Linge*, 11 e.v.

Dit Vriendenbulletin wordt toegezonden aan alle begunstigers van de Stichting Vrienden van de Lutherse Kerk Groningen met de doelstelling: Het lutherse gebouwencomplex aan de Haddingestraat 23 te Groningen in stand te houden voor multi-functioneel gebruik. Begunstigers die *f* 25,00 of meer per jaar bijdragen, ontvangen de bulletins gratis.

Losse nummers zijn verkrijgbaar voor *f* 3,00
Aanmeldingen als begunstiger zenden aan:

Stichting Vrienden Lutherse Kerk Groningen
Postbus 1511
9701 BM Groningen
Postgirorekening 2808331 Groningen